

تصوف و مسئلہ شریعت

پژوهشی دربارهٔ رویکرد صوفیان به آداب شرعی و احکام فقهی اسلام

سید علیرضا موسوی

پژوهشگاه علوم و معارف اسلامی خاتم النبیین

سروشنا: موسوی سید علیرضا، ۱۳۷۱ -

عنوان و نام پدیدآور: شریعت و مسئله تصوف / سید علیرضا موسوی

مشخصات نشر: قم: موسسه آموزش عالی حوزوی خاتم النبیین (ص)، ۱۳۹۹.

مشخصات ظاهری: ۲۳۱ -

شابک: ۹۷۸-۶۲۲-۹۵۹۳۶-۹-۱

وضعیت فهرست نویسی: فیا

موضوع: تصوف -- عقاید

موضوع: Doctrines_Sufism

موضوع: طریقت و شریعت

موضوع: Tariqat and shari'at

رده بندی کنگره: BP288

رده بندی دیویی: ۲۹۷/۸۴

شماره کتابشناسی ملی: ۷۳۶۹۲۱۹

تصوف و مسئله شریعت

نویسنده: سیدعلیرضا موسوی

ناشر: انتشارات مؤسسه آموزش عالی حوزوی خاتم النبیین علیه السلام

چاپ دوم: ۱۳۹۳

تعداد: ۱۰۰۰ نسخه

بهاء: وب سایت رسمی نشر خاتم

شابک: ۹۷۸-۶۲۲-۹۵۹۳۶-۹-۱

تصویر روی جلد: اثر مهدی کلهر

صفحه آرائی: سجتی مقدادی

آدرس: قم، خیابان صفائیه، کوچه ۳۷، پلاک ۲۱،

انتشارات خاتم النبیین علیه السلام

تلفن: ۰۲۵-۳۷۱۲۱۴۰۹

www.nashrekhatam.com

۷۲۲۰۱

فهرست اجمالی

۱۳	مقدمه پژوهشگاه
۱۵	پیشگفتار
	بخش اول: مفهوم شناسی تطبیقی شریعت ۱۹/
۲۱	مقدمه
۲۳	فصل اول: معنا شناسی
۲۷	فصل دوم: مفهوم شناسی
	بخش دوم: تاریخ شناسی ۴۹/
۵۱	مقدمه
۵۳	فصل اول: شریعت در ادوار تاریخ تصوف
۷۵	فصل دوم: شریعت‌گزینی از رهگذر اصول معرفت شناسی
۹۷	فصل سوم: شریعت‌گزینی از رهگذر باطن‌گرایی
۱۱۱	فصل چهارم: شریعت‌گزینی بر پایه روش فهم متون دین (هرمنوتیک)
	بخش سوم: نظریه شناسی ۱۲۱/
۱۲۳	مقدمه
۱۲۵	فصل اول: شریعت‌گزینی بر پایه خدا شناسی (توحید)
۱۷۵	فصل دوم: شریعت‌گزینی بر پایه اندیشه ولایت
۲۰۷	فصل سوم: شریعت‌گزینی بر پایه استمرار نبوت (نبوت)
۲۱۹	فصل چهارم: شریعت‌گزینی بر پایه انکار عذاب و خلود (معاد)
۲۲۳	فصل پنجم: شریعت‌گزینی بر پایه نظریه نفس (انسان شناسی)
۲۳۷	فصل ششم: شریعت‌گزینی بر پایه نظریه شریعت، طریقت، حقیقت
۲۵۷	فصل هفتم: شریعت‌گزینی بر پایه جهان بینی عاشقانه
۲۸۵	فصل هشتم: شریعت‌گزینی در مکاتب و فرق
۲۹۹	فصل نهم: پاسخ و توجه صوفیان بر نظریه شریعت‌گزینی
۳۱۳	فصل دهم: شریعت‌گزینی مبتنی بر مبانی نظری

فهرست تفصیلی

۱۳	مقدمه پژوهشگاه
۱۵	پیشگفتار

بخش اول: مفهوم شناسی تطبیقی شریعت

۲۱	مقدمه
۲۳	فصل اول: معنا شناسی
۲۳	۱. معنای لغوی شریعت
۲۴	۲. معنای اصطلاحی شریعت
۲۷	فصل دوم: مفهوم شناسی
۲۷	گستره شریعت در مکتب عرفان و تصوف
۳۳	۱. اطلاق شریعت بر طریقت
۳۷	۲. مذمت شریعت‌گریزی و اباحه‌گری در کلام صوفیان
۴۲	۳. تفاوت شریعت صوفیانه با شریعت اسلامی
۴۳	۳.۱. اختلاف در اهداف عمل به تکالیف شرعی
۴۳	۳.۲. اختلاف در نوع تکلیف
۴۴	۳.۳. اختلاف در عمومیت و ثبوت تکالیف
۴۵	۳.۴. اختلاف در منشأ تکالیف
۴۵	۳.۵. اختلاف در تشریع

بخش دوم: تاریخ شناسی

۵۱	مقدمه
۵۳	فصل اول: شریعت در ادوار تاریخ تصوف
۵۳	دوره اول: شریعت‌گریزی از بدو پیدایش

۵۶	دوره دوم: گذار از سلوک زاهدانه به عاشقانه
۶۱	دوره سوم: تلاش برای پیوند شریعت و طریقت
۶۵	دوره چهارم: ظهور ابن عربی و نظام‌مندی سازی شریعت‌گریزی
۶۸	ابن عربی و تأسیس مبنای برای شریعت‌گریزی
۷۵	فصل دوم: شریعت‌گریزی از رهگذر اصول معرفت‌شناسی

مقدمه

۷۵	
۷۶	۱. راه شناخت در تصوف
۸۵	۲. سابقه شهود محوری در تصوف
۸۶	۳. مذمت مطلق تقلید
۹۱	۴. شیخ‌گریزی هنگام تعارض حکم ظاهر با باطن
۹۷	فصل سوم: شریعت‌گریزی از رهگذر باطن‌گرایی

مقدمه

۹۷	
۹۸	باطن‌گرایی
۱۰۱	۱. شریعت‌گریزی بر پایه علم ظاهر شرائع
۱۰۲	۲. تقسیم تعالیم دینی به ظاهر و باطن
۱۰۵	۳. مخفی نگاشتن علم بطون
۱۱۱	فصل چهارم: شریعت‌گریزی بر پایه روش فهم متون دینی (ممنوتیک)

مقدمه

۱۱۱	
۱۱۲	فهم و تفسیر متون
۱۱۳	۱. شریعت‌گریزی بر پایه تأویل‌گرایی
۱۱۸	۲. فهم قرآن بر پایه علم اشارات

بخش سوم: نظریه‌شناسی

مقدمه

۱۲۳	
۱۲۵	فصل اول: شریعت‌گریزی بر پایه خداشناسی (توحید)
۱۲۶	حلول و اتحاد (توحید ذاتی)
۱۲۹	وحدت شخصی وجود (توحید ذاتی)
۱۳۱	۱. پلورالیسم یا کثرت‌گرایی دینی:
۱۴۳	۲. فناء فی الله

۱۴۴	۱. شریعت‌گزیزی، لازمه فناء فی الله
۱۴۹	۲. راز بزرگ
۱۵۳	۳. ملاک سنجش در وصول به فناء
۱۵۵	۴. مصادیق شریعت‌گزیزی بر پایه فناء فی الله
۱۵۸	۵. شریعت‌گزیزی بر پایه فناء فی الله در تصوّف غیر فرقه‌ای
۱۶۲	فناء در افعال (توحید افعالی)
۱۶۵	۱. جبر در اشعار صوفیان
۱۶۶	۲. جبر در تفاسیر صوفیان
۱۷۰	شریعت‌گزیزی بر پایه صفت رحمن خداوند
۱۷۵	فصل دوم: شریعت‌گزیزی بر پایه اندیشه ولایت
۱۷۵	مقدمه
۱۷۶	ولایت تشریعی اولیاء صوفیه
۱۷۹	۱. تلاش برای اتصال مستقیم به حضرت حق
۱۸۳	۲. جواز تشریع و بدعه‌گذاری در دین
۱۸۴	۳. برخی از مصادیق تشریع حدیثی و عقلی
۱۸۶	۱. ۳. بیعت با قطب و رفع عقوبت
۱۸۸	۲. ۳. تبعیت تام از قطب
۱۹۹	۳. ۳. تبعیت از استاد (قطب) در مکتب عرفا
۲۰۱	۴. ۳. علّت تبعیت از قطب
۲۰۲	۵. ۳. مستندات دینی صوفیان در بحث تبعیت از قطب
۲۰۷	فصل سوم: شریعت‌گزیزی بر پایه استمرار نبوّت (نبوّت)
۲۰۷	مقدمه
۲۰۷	۱. ختم نبوّت
۲۰۹	۲. استمرار نبوّت در اندیشه صوفیان
۲۱۵	۳. اقتباس روشنفکران از تصوّف در مسئله استمرار نبوّت و وحی
۲۱۹	فصل چهارم: شریعت‌گزیزی بر پایه انکار عذاب و خلود (معاد)
۲۱۹	مقدمه
۲۲۳	فصل پنجم: شریعت‌گزیزی بر پایه نظریه نفس (انسان‌شناسی)
۲۲۴	شریعت‌گزیزی از رهگذر نظریه عصمت

- ۲۲۵ ۱. عصمت در مکتب تشیع
- ۲۲۶ ۲. عصمت از منظر صوفیان
- ۲۲۶ تفاوت اول: دایره شمول عصمت؛
- ۲۳۰ تفاوت دوم: معنا و مفهوم عصمت؛
- ۲۳۳ ابن عربی و معنای عصمت
- ۲۳۷ فصل ششم: شریعت‌گریزی بر پایه نظریه شریعت، طریقت، حقیقت
- ۲۳۷ مقدمه
- ۲۳۸ ۱. شریعت، طریقت و حقیقت
- ۲۴۰ شریعت، اولین مرحله سلوک
- ۲۴۳ طریقت، دومین مرحله سلوک
- ۲۴۵ حقیقت، سومین و آخرین مرحله سلوک
- ۲۴۸ قبیح بودن شریعت بعد از حقیقت
- ۲۵۳ استثناء برای شریعت در بیان حقیقت
- ۲۵۵ ۲. طرد اباحی‌گری از ساحط صوفیه
- ۲۵۷ فصل هفتم: شریعت‌گریزی بر پایه جهان بینی عامیانه
- ۲۵۷ مقدمه
- ۲۵۸ عشق‌گرایی
- ۲۶۲ ۱. رهایی از تعلقات شرعی
- ۲۶۴ ۲. پذیرش تمام اعتقادات و اعمال
- ۲۷۰ ۳. شخصی شدن رابطه انسان با خدا
- ۲۷۳ ۴. ترجیح اعمال جوانحی بر جوارحی
- ۲۷۵ ۵. هدف توجیه‌گر وسیله
- ۲۷۶ ۶. نسبی بودن حلیت و حرمت
- ۲۸۰ ۷. مناطق احکام
- ۲۸۵ فصل هشتم: شریعت‌گریزی در مکاتب و فرق
- ۲۸۵ مقدمه
- ۲۸۶ سُکر و صُحو در لغت و اصطلاح
- ۲۸۶ تقابل مکتب سُکر و صُحو

۲۸۸	شریعت‌گریزی صوفیان مکتب شکر
۲۹۲	صوفیان مکتب صحو
۲۹۴	ابن عربی و عقلاء المجانین
۲۹۶	صوفیان ملامتیه، قلندریه و خاکسار
۲۹۹	فصل نهم: پاسخ و توجیه صوفیان بر نظریه شریعت‌گریزی
۲۹۹	اسقاط موقت شرع در بعضی حالات
۳۰۰	صوفیان شرع‌مدار
۳۰۱	صوفیان صاحب‌قلم و نظر
۳۰۲	شعرا صوفی
۳۰۳	عرفان پژوهان معاصر
۳۰۴	صوفیان فرقه‌ای
۳۰۶	صوفیان غیر فرقه‌ای
۳۰۷	سابقه توجیه زوال عقل برای صوفیان
۳۰۸	پاسخ به توجیه صوفیان
۳۰۸	سلب ارادی عقل و اختیار
۳۱۱	قاعده الامتناع بالإختیار
۳۱۲	مذموم بودن مطلق زوال عقل
۳۱۳	فصل دهم: شریعت‌گریزی مبتنی بر مبانی نظری
۳۱۳	مقدمه
۳۱۳	مصادیق شریعت‌گریزی صوفیه
۳۱۴	خانقاه
۳۱۵	توجیه صوفیه برای خانقاه
۳۱۷	بدیل سازی برای واجبات شرعی
۳۲۰	ریاضت
۳۲۱	۱. ریاضت در اسلام
۳۲۲	۲. ریاضت‌های صوفیانه
۳۲۵	۳. اهداف صوفیه از تحمل ریاضت‌های شاقه
۳۲۸	سماع

۳۳۲

سطح

۳۳۶

شاهدبازی و جمال پرستی

منابع و مأخذ

www.ketab.ir

مقدمه پژوهشگاه

ادیان آسمانی مأموریت دارند تا میان انسان، جهان و آفریدگار هستی ارتباطی معنادار برقرار کنند. در این میان فرقه‌ها و مذاهب گوناگون‌اند که با همین ادعا می‌کوشند پیروان خود را به تبعیت از آراء و اندیشه‌های خود ترغیب کنند. تصوّف در میان فرقه‌های اسلامی یکی از این مذاهب است.

صُوفیان مدّعی‌اند که با تمرکز بر مسیر تکامل و شهود می‌توانند جویندگان حقیقت را از این مسیر به رستگاری هدایت کنند. اما آنچه در مسیر این مدعیان رخ داده است، نشانگر فاصله معنادار آنان از مسیر تعالیم انبیاء و اولیای الهی علیهم‌السلام است. یکی از برجسته‌ترین نقاط فاصله صُوفیان از پیروان آئین محمدی صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم، شریعت‌گریزی آنان است. بر اساس اسناد و ادله فراوان، شریعت، بخش جدایی‌ناپذیر از دین است؛ آئین حضرت محمد صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم انجام آن را با توصیه‌ها، تشویق‌ها و تهدیدها، چنان شفاف و روشن ساخته که ترک شریعت به گونه‌ای ترک دین یکسان شمرده شده است.

اکنون پرسش این است که چگونه می‌توان مدّعی پیروی آئین محمد صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم بود و هزاران توصیه او در عمل به شریعت را به فراموشی سپرد.

کتاب حاضر با نگاهی به مبانی نظری و با رویکردی تاریخی و با استناد به

شواهد فراوان، پرونده شریعت‌گریزی و مواجهه صوفیان با مقوله شریعت را به بوته نقد و نظر کشیده است تا علل و عوامل این رخداد نامبارک میان صوفیانی که خود را پیرو آئین محمد صلی الله علیه و آله می‌دانند را روشن کند.

پژوهشگاه علوم و معارف اسلامی خاتم النبیین صلی الله علیه و آله بر اساس مأموریت خود، واکاوی مسائل پیرامون ادیان، مذاهب و فرق گوناگون را دستور کار دارد و تاکنون موفق شده است به موضوعات مختلفی در قلمروهای مذکور بپردازد و آثار متعددی در قالب کتاب و مقاله منتشر نماید.

کتاب حاضر در راستای مأموریت این پژوهشگاه و با هدف تبیین یکی از چالش‌های مهم پیروان فرقه‌های صوفیه تدوین و منتشر شده است، تا شاید چراغ راه جویندگان حقیقت باشد.

شایسته است در اینجا از نویسنده فاضل و جوان کتاب جناب حجت الاسلام سیدعلیرضا موسوی، گرداننده تصوف پژوهی، ارزیابان و سایر عزیزانی که در فرایند تدوین و انتشار آن نقش داشتند تقدیر و تشکر نماییم.

پژوهشگاه علوم و معارف اسلامی خاتم النبیین صلی الله علیه و آله

پیشگفتار

شریعت‌گریزی و بی‌اعتنائی صوفیان به فرائض دینی و ابزارانگاری احکام شریعت همواره اتهامی بحث‌برانگیز و یکی از عوامل اصلی مخالفت علمای اسلام با صوفی‌گری بوده است. منتقدین تصوف با برجسته کردن آیین‌های بدعت‌آلود و اعمال خلاف شرع صوفیه، طعن شریعت‌گریزی و بی‌اعتنائی صوفیان به اهل تصوف زده و ضمن تقبیح و تخطئه برخی اعمال و آداب صوفیانه که با ظواهر شریعت در تضاد و تقابل‌اند، بر جدا کردن صفوف صوفیه از صف شیعیان راستین، اصرار و اکتساب و پیروی داشته‌اند و در جانب دیگر، صوفیان نیز اشتغال صرف به ظواهر عبادت و پرداختن بیش از حد به قوالب احکام شریعت و غفلت از باطن و گوهر دین را نشانه عدم معرفت و بهره‌وری فقها از هرگونه سلوک دینی و معنویت می‌دانستند چنان‌که بایزید گفت:

حق تعالی بر دل اولیا، خود مطلع گردید بعضی دلها را دید که
بار معرفت نتوانسته‌اند کشید، به عبادتشان مشغول گردانید.^۱

همچنین ابوالحسین مزین می‌گفت:

هر که از مشاهده حق اعراض کند، حق او را به خدمت و

طاعت خود مشغول گرداند.^۱

دامنه این نزاع و اختلافات تا به عصر حاضر رسیده است؛ چنان که امروزه نیز مخالفین صوفیه با استناد به اقوال و تکیه به کردار خلاف شرع آنها، بر شریعت‌گریزی صوفیان تأکید می‌کنند. از طرف دیگر، مدافعان مکتب تصوف با برجسته کردن عبارات محققین صوفیه - همچون قشیری، هجویری و غزالی - در لزوم و بایستگی پیروی از شریعت، بر التزام همیشگی صوفیان به رعایت و پاسداشت احکام شرع مقدس اصرار دارند. آنها افزون بر ارائه توجیه و تأویل‌های گوناگون برای شریعت‌گریزی برخی صوفیان، با بیان اینکه اعمال خلاف شرع شاخه‌ای خاص از متصوفه یا شخصیتی اباحه‌گرا را نباید ملاک داوری و قضاوت درباره جمیع صوفیه و مکتب تصوف انگاشت، بر تتبع و تأمل بیشتر در کلمات صوفیه و شناخت آموزه‌های آنها از متون و منابع اصیل و معتبر این مکتب تأکید داشتند.

نزاع مذکور، از یک طرف و مدافع صوفی هیچ‌گاه به سر انجام نخواهد رسید و دو طرف جدال، از دعوی خود انحصار نخواهند کشید؛ چراکه هرکدام از دو طرف نزاع، بدون بررسی مبانی نظری و استناد به اصول عرفان نظری، صرفاً با برجسته کردن اقوال و کردار پاره‌ای از عرفا در برهه‌های از اوستاد در اثبات ادعای خود دارند. به نظر می‌رسد بررسی دقیق و موشکافانه، مبانی و اصول نظری صوفیان و ارتباط آن مبانی با گزاره عملی شریعت‌گریزی یکی از مهم‌ترین راه‌های پایان دادن به این جدال بی‌امان است.

این نوشتار با تمرکز بر میراث مکتوب متصوفه و تنقیح مبانی مورد اجماع اهل تصوف نشان داده است که شریعت‌گریزی و فقه‌ستیزی صوفیان، حاصل مبانی نظری

۱. عین القضاة، همدانی، شرح شطحیات: ج ۱، ص ۲۱۶؛ قال: جانا! دل مراقب را مشاهده است از جلال حق، که در زمان تجلی، چون خورشید جمال از فلک قدم در برج جان بدرفشید، به شریعتی وصال در اصل دل نوشد. جان از مشاهده خط عشق گیرد. سر صمیم در آن جمال بیاساید. محل معرفت بشکران نعمت فضائل، حجاب اقتضا کند. بنگر که ایزد چون نقل نافله از امیر شاهدان «مقام محمود» چون برداشت، گفت: «طه ما أنزلنا علیک القرآن لِنَشْفِیْ» در مشاهده مجاهده بتابد.

مورد اجماع و برآمده از اصول انکار ناشدنی مکتب آنهاست که برخی از این مبانی، به رفع و سقوط دائمی تمام تکالیف دینی، و بعضی دیگر به ترک پاره از تکالیف در تعدادی از منازل سُلوکی می‌انجامد.

نکته قابل توجه اینکه: در بعضی از تقسیم بندی‌های رایج، میان تصوّف فرقه‌ای با غیر فرقه‌ای، - و یا میان مکتب سُکر با صَحو و یا مکتب خراسان با بغداد، و یا تصوّف ایران با عراق، و یا بین شعرا و ادبا، و یا نویسندگان و محققین آثار عرفان نظری، - در موضوع شریعت‌گزیزی تفاوت قائل شده و گروهی را پاینده به شریعت و دیگری را شریعت‌گریز معرفی می‌کنند در حالی که یکی از مهم‌ترین رسالت‌های این نوشتار، بطلان این تقسیم بندی‌ها و اثبات شمولیت و فراگیر بودن شریعت‌گزیزی میان تمام نحله‌ها و مکاتب تصوّف است به طوری که عنوان تصوّف، ملازم با شریعت‌گزیزی دانسته شده و تفکیک این دو عنوان از یکدیگر به هیچ وجه امکان‌پذیر نخواهد بود. در نتیجه ما تصوّف شرع‌مدار و تصوّف شرع‌گریز نخواهیم داشت.

در پایان لازم است از همه عزیزان که در تهیه و تدوین این کتاب با نگرانده همکاری و همفکری ورزیدند، از جمله جناب حجت الاسلام والمسلمین سیدعلی عماد رئیس محترم پژوهشگاه علوم و معارف خاتم النبیین علیه السلام و جناب حجت الاسلام والمسلمین مهدی حقی معاون محترم پژوهشگاه علوم و معارف اسلامی خاتم النبیین علیه السلام و حجت الاسلام والمسلمین پاکدل مدیر گروه نقد تصوّف مؤسسه آموزش عالی حوزوی خاتم النبیین علیه السلام که زمینه تولید چنین پژوهش‌هایی را فراهم کردند، تقدیر و تشکر نمایم.

سیدعلیرضا موسوی

اردیبهشت ۱۴۰۲